
ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

ТАРАСЕНКО Галина Дем'янівна, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії, Донецький національний технічний університет

Спочатку зверну увагу на дві загальновідомі речі. Перша полягає у тому, що постановка питання статті не може бути зрозумілою з однієї сторони – тільки як економічна база соціальної сфери, а передбачає й інший аспект – вплив соціальної сфери на економічний розвиток країни. Друга пов'язана із світовим досвідом формування і функціонування цієї сфери. Сьогодні можна вважати, що історично склалися дві головні моделі функціонування соціальної сфери і відповідно соціальної політики держави: перша заснована на тому принципі, що людина має дбати про задоволення своїх соціальних потреб сама за рахунок досить високих доходів, а роль держави зводиться до того, щоб створювати їй для цього сприятливі умови (робочі місця, високу оплату праці чи будь-якої діяльності, високу якість платних соціальних послуг тощо); друга модель заснована на тому, що саме держава повинна створювати загальнонаціональний і місцеві фонди забезпечення соціальних потреб людини. Але обидві моделі передбачають участь держави у функціонуванні соціальної сфери. Можна додати й те, що у наші часи посилює дію закон А. Вагнера – закон зростання державної активності (державні витрати у промислово розвинутих країнах зростають швидше, ніж обсяги виробництва), який може служити емпіричним доказом неминучості переходу до такого устрою суспільства, в якому все більша частка ВВП витратиться на фінансування державного сектору, а це приведе до більш активного руху у бік усупільнення економіки¹.

Досить умовно можна вважати, що перша з означених моделей властива більшій частині країн світу – переважно розвинутих в економічному значенні, друга реалізувалася у країнах постсоціалістичного простору, а сьогодні – у країнах соціального ринкового господарства (СРГ) скандинавського типу. Україна, як уявляється, поки що перебуває на роздоріжжі: з одного боку, зберіглися де-які залишки минулої системи, наприклад, оплачувані лікувальні листи, пільгові й безоплатні путівки до санаторію, часткове безоплатне навчання у вищих навчальних закладах та ін.; з іншого боку, вже є ознаки першої моделі: платне навчання, платні медичні послуги, поширення платних послуг населенню, різке підвищення плати за комунальні послуги та житло тощо.

Спробуємо визначити переваги і недоліки обох моделей з позицій людини і суспільства. Перевагами першої моделі слід вважати відносну незалежність працюючої людини від держави, достатньо вільне розпорядження власними доходами, послаблений контроль щодо місця проживання або інших видів фіксації особи. Її недоліки можна звести до наявності та зростання безробіття, різкого розмежування населення за рівнем доходів, незгасаючу проблему бідності і т. і. Перевагами другої моделі, на мою думку, є відчуття більшої впевненості людини у своєму соціальному статусі (забезпеченість роботою, безоплатні чи пільгові соціальні послуги, часткове перекладання на суспільство турботи про дітей тощо). Головним недоліком її слід вважати стійке почуття утриманства, що не стимулює, принаймні частку людей, до ефективної праці. Щодо України,

---

¹ Закон Вагнера частково відображає прояв іншого закону – закону У.Р. Ешбі, за яким складність і різноманітність однієї управляючої підсистеми повинні бути не меншими, ніж складність і різноманітність іншої управляючої підсистеми, а частково – є проявом встановленою К. Марксом тенденції норми прибутку до зниження, оскільки зростання частки витрат у ВВП передбачає їх поповнення за рахунок податків, які зменшують частку чистого прибутку в створюваній вартості.

то саме цей менталітет утримується й досі переважно у людей середнього і похилого віку. Хоча у Швеції, наприклад, він не проявляється майже зовсім.

Слід нагадати і про об'єктивність наявності таких потреб людини, які задовольнюються за рахунок так званих суспільних товарів.

Як би не було, обидві моделі спираються на економічний фундамент - зокрема фінансові можливості перш за все держави, на її активну роль у соціальній сфері.

Згідно мети статті виникає питання про доцільність того чи іншого шляху формування певної моделі соціальної сфери. Але перед тим слід відзначити дещо інше: якої соціально-економічної моделі додержується Україна сьогодні і до якої крокує. Питання непросте, оскільки досить складна економічна структура країни (що природно для трансформаційних періодів розвитку) не дозволяє її дослідникам досягти згоди. Проте, існують такі позиції, які у головному співпадають або наближаються одна до одної. Починаючи з публікацій В. Черняка і С. Мочерного і закінчуючи останніми роботами В. Геєця і А. Чухна, українські вчені обґрунтовують власні точки зору щодо шляху подальшого руху України. В. Черняк ще у 1995 році уявляв українську економіку як майбутню двохсекторну модель - поєднання державного і приватного секторів (різноманітні форми власності, механізм регулювання економіки як поєднання ринкових і державних важелів, єдності централізму і децентралізму, конкуренції і монополії, лібералізованості і соціально орієнтованої економіки) на основі накопичення національного капіталу для інституціональних перетворень [1]. С. Мочерний приблизно з цього ж періоду обґрунтовує доцільність для України формування народної економіки [2]. Вважаючи перспективу переходу України до соціально орієнтованої ринкової економіки найдоцільнішою, В. Геєць визначає головні шляхи такого переходу: подолання практики неплатежів і бартера, реформа податкової системи, пріоритет висококілвідної продукції, використання зовнішньо-фінансових ресурсів, скорочення і подолання практики кредитування населенням неефективно працюючих підприємств, тобто зміну соціально-економічної політики [3]. В. Геєць зосереджує увагу на необхідності соціального конструювання суспільства і економіки знань - через відтворення і інновації у системі освіти [4]. А. Чухно бачить глобальні тенденції у переході до постіндустріального суспільства через поглиблення суспільного розподілу праці і посиленні тенденції до інтернаціоналізації господарського життя [5] і визнає неодмінність такого шляху через інтелектуальний капітал [6].

На мою думку, заслуговують на увагу позиції тих зарубіжних вчених, які досліджують як економіку постсоціалістичних країн, так і ймовірні шляхи їх подальшого розвитку. У цьому відношенні слід звернутися до позиції французького економіста і соціолога Б. Шаванса [7]. За методологічною концепцією Дж. К. Гелбрейта, висловленою ним ще у 60-ті роки минулого століття, Шаванс знаходить сьогодні спільні риси у капіталізму і соціалізму. Сутність концепції цього вченого зводиться коротко до наступного: визначення капіталізму К. Марксом базується на так званому марксовому хресті, який виявляє а) взаємне обособлення виробників, що пов'язані між собою розподілом праці, і б) відокремленням працівників від засобів виробництва і засобів існування; перше виражається у категоріях вартості і грошей, друге - у категоріях додаткової вартості і капіталу. Якщо, зазначає Шаванс, відкинути політичне звучання марксового хреста, то це й є абстрактною характеристикою будь-якої економічної системи, що використовує товарно-грошові відносини та категорії. За Шавансом, і капіталізм, і соціалізм породжують чимало національних економічних систем, які все одно базуються на марксовому хресті "гроші - наймана праця". Різниця полягає лише у тому, що кожна з них формує власні інституціональні форми і моделі розвитку. Примітно, що і у А. Чухна, і у Б. Шаванса відчутні реальні речі - суттєві зміни світових економічних і соціальних процесів, які дійсно відбуваються. Своєрідний погляд на постсоціалістичний розвиток України висловлює А. Гош: руйнування реформами соціальної сфери України є явищем іраціональним та антинародним, і наша країна повинна обрати стратегічну орієнтацію на соціалізм [8, с. 64].

Аналізуючи концепції українських вчених-економістів, С. Єрохін виділяє роботи О. Алімова - пріоритет промислового потенціалу, Р. Бесчасного - наукоємність національної економіки, В. Геєця – прогнозування макроекономічної динаміки, В. Голікова – реформування управлінських структур, Б. Кваснюка – оптимізація накопичень у відтворювальному процесі, І. Лукінова – стратегія економічних трансформацій, А. Чухна – теорія перехідної економіки, О. Якубовського – галузеві аспекти структурної перебудови і він вважає, що слід брати до уваги усі вітчизняні концепції і практику реформ і що “...синергетика вивчає загальні закономірності створення упорядкованих структур у складених нерівнозначних системах будь-якої природи”. Спираючись на той критерій Калдора-Хікса, що перехід від однієї економічної системи до іншої повинен збільшувати загальний добробут – у протилежному разі ті члени суспільства, що виграють, повинні компенсувати програш тих, чиє положення погіршилося і на теорему К. Ерроу, С. Єрохін підтверджує той висновок, що соціальний вибір під час трансформації не може бути одночасно раціональним, оптимальним і не тривалим [9, с. 7,10]. З ним слід погодитися, тим більш, що українська реальність це доводить.

Як уявляється, зміст перехідного періоду від планово-командної економіки до економіки ринкового типу полягає у тому, щоб одночасно позбавитися і від негативів жорсткого централізованого регулювання соціально-економічного життя, і від так званих провалів ринку. Тому умовно можна вважати, що і передбачення К. Маркса (тенденція до інтернаціоналізації господарського життя), і передбачення Дж. Гелбрейта (конвергенція двох систем) реалізуються на практиці вже сьогодні.

Цей коротенький огляд того, що напружувала українська економічна наука останнім часом з проблем ймовірного шляху країни, надає підстав для визначення основних методологічних засад аналізу економічних умов формування соціальної сфери в Україні. Першою засадою може бути саме те, що рух йде “від соціалізму”, а вже другою – до якого соціально-економічного устрою. Третя повинна враховувати закономірності будь-якого перехідного стану суспільства та його особливості по країнах. Четверта – зосередити думку на, по-перше, економічній і соціальній ефективності обраного шляху, по-друге, його доцільності з огляду на світові тенденції. Ці засади можуть бути задіяні разом чи окремо в залежності від питання, що розглядається.

Отже, згідно першої методологічної засади, спробуємо визначитися з моделлю соціальної сфери. Яка нам ближча? Тут можуть бути неоднозначні міркування. З одного боку, є аргументи за другу модель, тобто наближену до тієї, що була, і до тієї, що існує у країнах Скандинавії. Такими аргументами можна вважати радянський (соціалістичний) менталітет чималої частини населення країни – безоплатне чи пільгове користування соціальними благами, які надає держава або підприємство (фірма); можливості залучення для цього коштів державного і місцевих бюджетів, можливостей бізнесу (благодійність); досвід країн Скандинавії, де по суті функціонує СРГ або соціально спрямований ринок. Більш того, гіпотетично можна стверджувати, що відбувається розширення державних функцій останнім часом щодо регулювання ринкових відносин, активізації державних органів влади, зокрема Уряду, по реальному втіленню прав громадян відносно задоволення їх соціальних потреб; зусилля влади по розширенню поля зайнятості населення, поступове створення умов економічного зростання. Все це працює на формування економічних можливостей переходу на другу модель соціальної сфери і відповідно на становлення нового напрямку соціальної політики держави.

Проте, можна також вважати, що й умови переходу до першої моделі теж поступово створюються: примітний вихід з економічної кризи, ознаки зростання макроекономічних показників, поступове накопичення національного капіталу і його можливостей щодо часткового фінансування соціальних послуг, поетапне зростання рівня оплати праці найманих працівників у державних, колективних та приватних структурах, відносна сталість кредитно-грошової системи, поширення практики поєднання суспільних (державних) і індивідуальних зусиль щодо задоволення таких соціальних потреб, як житло, побутові

послуги, працевлаштування, задоволення культурних зокрема духовних потреб, благодійність і т.і. К. Микульський вважає, що в Росії доцільно формувати таку соціальну систему, яка б поєднувала обидві моделі, принаймні до завершення перехідного періоду. Актуальними завданнями соціальної (і економічної) політики, на його думку, є створення умов ефективної праці і отримання за неї гідного трудового доходу; попередження подальшого жебрацтва і маргіналізації частини населення через концентрацію коштів соціальної допомоги на задоволення потреб найбільш вразливих верств; зберігання у діеспроможному стані і поступове закріплення мережі установ охорони здоров'я та освіти [10, с. 70-72]. Подібна теза може бути прийнятною і для України. Підкреслю лише те, що ті соціальні гарантії, які існують як рудименти попередньої соціальної системи, неодмінно належить зберігти хоча б за рахунок держбюджету та місцевих бюджетів, а також до того часу, коли вже сформується нова соціальна система.

Але, щоб визначитися з доцільністю тієї чи іншої моделі хоча б на рівні статті більш-менш об'єктивно, слід, на мій погляд, проаналізувати стан справ і тенденції створення економічних умов соціальної сфери за головними її складовими. Розглянемо їх.

Зайнятість населення. Проблема зайнятості як така виникає і існує у господарствах ринкового типу. Вона, звісно, має економічний, соціальний, демографічний та регіональний аспекти, тобто є багатомірною. Безперечно й те, що суто ринок проблема працевлаштування окремих носіїв робочої сили, що бажають її продати, не цікавить. З іншого боку, будь-якій ринковій ланці чи господарючій одиниці потрібна наймана праця, і хоча завжди існує армія безробітних, вибір може бути проблемою (є безробітні не тієї кваліфікації, не того профілю, чи не того віку і т. п.). Тут вступає в дію такий закон ринку, як закон попиту і пропозиції, особливістю якого є те, що за визначенням він не встановлює рівноваги, оскільки за її умов зникне саме поняття безробіття – одна з ознак самого ринку. Практика свідчить про правоту теорії з цього приводу. Виникає питання: чи можливе вирішення проблеми безробіття ринковим механізмом? Можна припустити, що відповіддю є “ні”, “не можливо”. І це так за великим рахунком. Але, якщо припустити можливості створення нового інституту на ринку праці у вигляді сукупних дій – раціональність поведінки продавців і покупців робочої сили, високий рівень продуктивності праці і ефективності виробництва, оптимальне сполучення різних форм власності і типів господарств, високий професіоналізм людей найманої праці, реальні дії профспілок, то теоретично це можливо. На практиці ж створити таку сталу і довгострокову ситуацію ринковим механізмом не вдається. Отже, необхідна активна політика зайнятості з боку держави, хоча і тут є проблеми, які викликані тією ж ринковою системою господарювання: складність регулювання зайнятості у недержавній сфері діяльності, неконтрольована самозайнятість і бізнес і т. п. Таким чином, реальна проблема зводиться до того, що діють дві протилежні сили: вільний вибір місця роботи (перевага ринку) і необхідність регулювання зайнятості працеспроможного населення державою (перевага плану), оскільки неврегулювання проблеми є все більшою перешкодою на шляху до економічного зростання та соціального прогресу. Під благопристойними поняттями “інституціональне оформлення ринку” і “інституціональні виробничі можливості” приховується елементарне пристосування людей до нових умов розподілу трудових ресурсів. Можна навести з цього приводу дані опитів, проведених по де-яких містах Донецької області: тільки 11% респондентів на питання про неофіційну зайнятість відповіли позитивно, про перспективи відкриття власного бізнесу відповіли позитивно лише 3,2 % опитаних, про джерела доходів 5,3 % респондентів відповіли, що мають випадкові чи періодичні доходи, а 70 % знаходяться на утриманні працюючих членів сім'ї і лише 3 % респондентів відповіли, що навчаються за направленнями служби зайнятості. Примітно, що у центрах зайнятості області майже 1/3 зареєстрованих безробітних не мають роботу більше року. Можна оцінити ці дані і з іншого боку – як потенціал розширення поля підприємницької діяльності за сприятливих для цього умов. Така думка підтверджується даними статистики по Україні. В період поживлення економіки (приблизно з 1999 р.) почала зменшуватися кількість безробітних серед населення працездатного віку – з 2698,8 чол. у 1999 р. до 2301 чол. у 2002

р., або за методологією МОП з 11,9 % до економічно активного населення до 10,1 % за той же період. Суттєво знизився цей показник по Дніпропетровській області (з 10,8 до 8,3 %), Донецькій (з 10,3 до 9,4 %), Одеській (з 12,2 до 8 %), тоді як по Західних областях країни такої тенденції не спостерігається [11, с. 413]. За даними Державного комітету статистики України, на кінець 2003 р. кількість зареєстрованих безробітних становила 988,9 тис. осіб, тобто, зменшилась порівняно з 2002 р., що підтверджує тенденцію до економічного зростання [12, с. 2].

Отже, з аналізу цієї складової соціальної сфери випливає, що без втручання держави вирішення проблеми зайнятості неможливе. Практика будь-якої її моделі доводить справедливості такого висновку. Незалежно від вибору моделі побудови соціальної сфери у майбутньому, можна окреслити наступні основні напрями діяльності органів влади таким чином. Перш за все вкрай потрібне громадське визнання цінності праці і людини праці (за досвідом радянської системи, який втрачено). Зусилля потрібні для того, щоб працівник працював за спеціальністю, кваліфікацією, а не на роботах, які їх не потребують. Необхідне усвідомлення органами державної влади того факту, що вони повинні переорієнтуватися з місії роботодавця на виконання місії регулювання зайнятості й оплати праці. Потрібно створення нових соціальних інституцій, які б займалися формуванням і використанням трудового потенціалу країни та її регіонів, у тому числі міграцією робочої сили. Формування партнерських відносин “працівник – роботодавець” теж може зіграти не останню роль у формуванні нової соціальної сфери за цією складовою. Головне ж міститься у тому, що існує пряма залежність вирішення проблем зайнятості із станом економіки, проте, з іншого боку, стан економіки та її розвиток залежить від рівня зайнятості і структурної форми безробіття.

Освіта і наука. Особливістю освіти за сучасних умов є те, що у цій сфері неможливе або досить обмежене заміщення праці капіталом, оскільки, по-перше, накопичений банк знань міститься лише у людській пам'яті, а звичайні джерела інформації далеко не завжди можуть його замінити (наприклад, накопиченні знання викладача), по-друге, висококваліфікована праця теж є незамінною (розробка комп'ютерних програм). Накопичення інтелектуального капіталу суспільства, за Дж. Гелбрейтом, знаменує нову економічну епоху, що заснована на знаннях. За Е. Денісоном, прогрес знань (підвищення освіти) спроможний з коливаннями по країнах сприяти створенню до 1/4 ВВП, а з 23-х факторів економічного зростання він приділяє рівню спеціальної і загальної освіти чи не найперше місце [13, с. 167-170]. Цей висновок зроблений вченим ще наприкінці 60-х рр. ХХ ст. Сучасні технології освітянського процесу – комп'ютерні, віртуальні, дистанційні, широкий доступ до системи Internet і т. і. не тільки підтверджують розрахунки Денісона, а й діють у бік їх перевищення.

В Україні, на жаль, у 90-х рр. минулого століття багато чого було втрачено саме з-за нестачі коштів на освіту і науку (хоча й спрацював політичний чинник – значне послаблення уваги з боку влади): несплата заробітної плати вчителям, працівникам вищої освіти, науково-дослідних інститутів, академічних установ, оренда приміщень комерційними структурами тощо. І хоча на зламі ХХ і ХХІ ст. (завдяки діям Президента НАН Б. Патона) такий стан змінився в позитивному напрямку, все ж країна “встигла” втратити кваліфіковані кадри, чимало ліцензій, впроваджень у виробництво, з'явилися наявні прогалини в освіті дітей і студентів. Між тим, за даними досліджень ЮНЕСКО по 39-ти країнах світу, 1/3 приросту їх ВВП забезпечується інвестиціями у сферу освіти, рентабельність яких на різних ступенях навчання складає від 12-ти до 24-х відсотків. За даними обстежень викладачів шкіл України, у ряді регіонів приблизно 25 % вчителів не відповідають за кваліфікацією сучасним вимогам. Відомі й такі цифри: знань, що отримувалися у вищих навчальних закладах у 40-х рр. ХХ ст., вистачало на половину активної праці, а у наступні півстоліття – лише на 5-7 років. Зараз процес старіння знань прискорюється, що обумовлює перехід до безперервної освіти, інтеграції освіти, науки і виробництва, створення гнучких інтенсивних систем навчання, мобілізації усіх потенціальних здібностей особи і суспільства.

Відносно нова система поєднання державної і приватної (комерційної) освіти, з одного боку, вирішує деякі проблеми кадрів, однак, з іншого боку, в ній є негативи: досить висока оплата за навчання, відносно нижчий рівень викладання, обмеженість спеціальностей (переважна частина приватних ВНЗ готує спеціалістів лише економічного і правового профілю). Одночасно діють і "провали" ринку у сфері освіти: обмеженість інформації з-за її платності, низька ефективність інвестицій з-за бажання одержувати більші прибутки, локальний монополізм, слабкі зовнішні ефекти, соціальна несправедливість в одержанні знань тощо. Все це обумовлює необхідність активного втручання держави, посилення її ролі в освітній діяльності: її регулювання, організація навчання за європейськими стандартами, зміна відношення до фінансування і т. п. Регулювання освітньої діяльності повинно включати сукупність вимог до обладнання навчальних закладів та до кваліфікаційного цензу викладачів. Організація навчання повинна передбачати перш за все доступ до освіти кожної людини та гарантувати його на ділі. Так, відомо, що у більшості країн Європи переважають державні ВНЗ, в Японії ж приблизно 2/3 студентів одержують вищу освіту у приватних ВНЗ. В чималій кількості країн означилася тенденція до такої ситуації, коли держава виступає у якості замовника і покупця освітніх послуг, що можна пояснити поширенням і зростанням вартості нових технологій навчання. Уявлення про фінансування системи освіти дає досвід інших країн: якщо брати загалом, то приблизно 65 % витрат на освіту здійснюються державою, що складає близько 5,4 % ВВП по розвинутих в економічному відношенні країнах, і 4,1 % - по країнах з середнім і низьким рівнем доходу на душу населення. Щодо форм та напрямків державного фінансування, то можна визначити два головних: а) пряме фінансування освітніх установ (у вигляді кошторису, замовлень, субсидій, подушевих нормативів) та непряме (податкові пільги); б) безпосереднє фінансування учнів і студентів (освітні сертифікати, гранти, кредити) та опосередковане (податкові пільги, гарантії кредитів).

Відносно науки. Фундаментальні дослідження у більшості країн фінансуються з держбюджету, оскільки, як відомо, вони потребують досить великих капіталовкладень на непередбачений результат. Вони можуть привести і до суттєвого економічного ефекту для національної економіки і принести значні міжнародні дивіденди, якщо завершуються науковим відкриттям. Фундаментальна наука за визначенням не може бути товаром головним чином тому, що її результати не можуть бути прирівняні ні до одного з товарів. За законами ринку спроможна спрацьовувати лише прикладна наука. Якщо допустити втручання ринку в продукт науки, то може порушитися природна спадкоємність знань, бо наука як така є накопичення знань. Тому постає питання захисту інтелектуальної власності, і з 1967 р. існує навіть Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ), яка має захищати права власників наукових праць, винаходів, наукових відкриттів, нових технологій тощо. Фінансування науки не може здійснюватися із одного джерела. Існують державні, змішані, приватні джерела. Можна тим часом стверджувати, що практика освіти і науки у бувшому СРСР у цілому себе виправдовувала (якщо брати до уваги і науку в системі ВПК). Так, у 1988 р. із 30-ти світових наукових відкриттів 15 було запатентовано в Союзі. Ще й досі інші країни імпортують, зокрема, українських вчених.

Досвід яких інших країн може бути використаним в Україні щодо створення моделі освіти і науки? На мою думку, ні один сценарій у чистому вигляді нам не підходить з декількох причин. По-перше, ми вже зруйнували сталу систему освіти (особливо вищої) і науки, яка непогано працювала у попередній економічній структурі. По-друге, на нинішньому етапі розвитку країни, навіть за наявності великого бажання, хронічно не вистачає коштів на утримання і розвиток цієї системи. По-третє, ми знов руйнуємо те, чого вже досягли за роки незалежності (авторитет академічної науки, зростання кількості студентів на 10 тис. населення та підвищення якості їх підготовки, інформаційна база, наукові школи тощо) намірами приєднання до Болонського процесу. З одного боку, у цьому переході є сенс (загальноєвропейська система освіти, яка надає право одержання диплому єдиного зразка), але з іншого, на мою особисту думку, є й небажані наслідки, до яких можна

віднести зокрема певну обмеженість в одержанні знань. Про це свідчить на практиці очевидна несумісність вузької, хоча й високої, обізнаності спеціаліста щодо галузевих знань з невисоким (а то й низьким) рівнем загальноосвітнянських знань в галузі інших наук: літератури, мистецтва, всесвітньої історії й історії свого народу тощо. На жаль, такі факти не поодинокі. Тому виникає питання: навіщо переходити до такої системи освіти (та й науки), яка збіднює людину у той час, коли суспільство має переходити до такого його устрою, який повинен надавати кожній особі умови всебічного розвитку.

Яким може бути вихід для України? Здається, головним є той, щоб зберегти не тільки державне регулювання системи освіти і науки, а й активізувати роль держави у цьому стратегічному напрямку розвитку людини. Не можна звужувати і обмежувати можливості використання інтелектуального капіталу суспільства. За народною мудрістю, скупий двічі платить. То як би нам не стати на такий шлях. Отже, на мою думку, в Україні вже накопичилися достатні технічні і технологічні, економічні і фінансові ресурси, щоб утримувати нашу освіту і науку на гідному рівні. Можна припустити, що на руйнування існуючої системи вищої освіти та її перебудову на європейський стандарт передбачається витратити звісну частку державних коштів. То чому б саме їх не витратити на удосконалення власної системи, яка вже приносить позитивні результати? Здається, що тільки заради єдиного диплому цю перебудову робити не слід. Інша справа, привнести в нашу систему усе позитивне, що є в інших країнах, у тому числі європейських, за умови їх органічного поєднання з національною системою освіти.

Охорона здоров'я. За моїм розумінням, це така складова соціальної сфери, яка не повинна бути платною. Якщо з частковою оплатою навчання ще можна погодитися, особливо коли йде мова про елітне навчання чи придбання знань поза апробованою програмою, то медична послуга є такою, яку людина чи не може передбачити, чи її відсутність загрожує епідемією. Тому справедливність надання медичної допомоги повинна розповсюджуватися на все населення незалежно від соціального статусу людини. До якоїсь міри поділяючи цю думку, Т. Камінська зауважує: “Принцип платності поширений у нас навіть при лікуванні гострих інфекційних хвороб, на профілактику й лікування яких у зарубіжних країнах направляються першочергові державні інвестиції, оскільки вони забезпечують позитивні екстерналії” [14, с. 53]. Зарубіжна практика, тим не менш, не надає однозначної відповіді щодо цієї проблеми. Існують три типи медичної допомоги: профілактичні заходи, швидка допомога і амбулаторна; спеціалізована медична допомога у стаціонарах на основі медичних технологій масового застосування з боку профільних спеціалістів; стаціонарна медична допомога на основі нових технологій, які ще не мають масового вжитку. Зрозуміло, що усі типи пов'язані між собою, але кожний з них має певну мету, хоча першому приділяється особливе значення, оскільки його результатом є суттєве скорочення захворювань та виявлення хвороби на початкових стадіях захворювання (до речі, у СРСР саме цей тип медичної допомоги був поширений більш за все).

Економічні відносини в системі медичного обслуговування мають певні особливості, до яких слід віднести: непередбаченість попиту (його може конкретизувати лише лікар), відсутність раціонального вибору (лікар швидкої допомоги чи дільничий), обмежений доступ до послуг вищої якості (найчастіше з-за відсутності потрібної суми коштів), вплив зовнішніх ефектів (лікування однієї особи або групи осіб благодійно впливає на найближче середовище – населення мікрорайону міста чи селища – особливо відносно епідемії грипу). Виникає питання щодо переваг і недоліків платності і безоплатності надання медичної допомоги.

В Україні при формуванні соціальної сфери, адекватної сучасному й майбутньому стану її економічної структури, належить вибрати такий тип охорони здоров'я населення, який би зміг поєднати лише позитиви тих моделей, що існують у світі і які існували у попередній системі. Міркування з цього приводу такі. Якщо тепер і у близькому майбутньому у держави немає досить коштів, щоб забезпечити безоплатну медицину, то залишається обрати той варіант, який можна кваліфікувати як оптимальний. Ряд вчених-

економістів аргументують доцільність страхової медицини. Але справа у тому, що вона може позитивно вплинути на здоров'я тільки певної частини населення, зокрема багатих його прошарків та працівників крупних господарюючих структур. Щодо переважної маси населення, то вона не спрацьовує головним чином тому, що страхові поліси люди мають придбати за власні гроші. За таких умов можна окреслити негативи страхової медицини: ризик для того, хто має придбати страховку, у непередбачуваності вибору страхувальника щодо якості послуг, ризик і для страхувальника – не можна достовірно обрати тих осіб, які конче потребують медичної допомоги і осіб, які можуть за них сплатити. Отже, через страхову медицину аж ніяк не можна досягти соціальної справедливості у наданні медичної допомоги.

Означене впевнює в тому, що цю складову соціальної сфери спроможна забезпечити тільки держава, що знімає низку проблем: а) обмежує можливості збагачення медичних монополістів; б) забезпечує доступність медичної допомоги усім соціальним прошаркам населення; в) дозволяє доцільно розподіляти ресурси суспільства з урахуванням потреб та зовнішніх ефектів. Звідси окреслюються функції держави в галузі охорони здоров'я: регулююча (встановлення стандартів якості лікарських засобів і медтехніки, ліцензування, контроль за їх додержанням); виробництво медичних послуг (державні медичні установи, санітарно-епідеміологічні служби, контроль над приватними медичними закладами); фінансування поточних і нових технологій та їх розповсюдження й доступність. Це передбачає державне фінансування через обов'язкове державне страхування чи через пряме бюджетне фінансування закладів охорони здоров'я. Така система теж має як переваги, так і недоліки. Переваги полягають у тому, що все населення країни, незалежно від доходів людини чи родини, охоплюється медичним обслуговуванням і приводить натомість до здоров'я всієї нації. Недоліки можна звести лише до загрози коливань суми витрат, що передбачаються в держбюджеті на кожний рік, залежно від політичної кон'юнктури. Певною проблемою сучасного стану української економіки є оплата медичних послуг (низький рівень заробітної плати працівників системи охорони здоров'я, затримки з її виплатою, обмаль коштів на медичне обладнання та ремонт закладів медицини, оплата госпіталізації тощо). Вихід, як уявляється, можна знайти у поєднанні ще на якийсь час (до досягнення сталості і економічного зростання економіки країни) державної безоплатної системи медичного обслуговування з частковою оплатою медичних послуг (головним чином складних операцій чи досліджень із залученням високовартісного обладнання), тобто те, що існує сьогодні. Проте, однозначно слід вважати аморальним для всього суспільства платне медичне обслуговування дітей, інвалідів та престарілих громадян – за будь-яку послугу, навіть складну операцію. На жаль, практика збору коштів на операцію дітей стає для нашої країни нормою. Цього не повинно бути.

Про справедливість надання медичних послуг. На мою думку, досягти її саме тут взагалі неможливо з декількох причин: по-перше, як захворювання, так і якість медичної допомоги не можуть бути рівними із-за неоднаковості хворих осіб та із-за неоднаковості кваліфікації лікарів; по-друге, надання медичних послуг і наявність ліків суттєво диференцьоване по регіонах та місцевостях країни; по-третє, функціонування поряд з державною мережею медичних закладів приватних установ неодмінно виділяє в особливу касту тих, хто спроможний користуватися найдорожчими медичними послугами, тобто ринок все ж впливає й на цю складову соціальної сфери. Справедливість тут проявляється лише у безоплатності послуг для більшості населення і в прийнятному наданні послуг та досконалому обладнанні мережі медичних установ.

Примітно, між тим, що в Україні за роки незалежності кількість лікарів у розрахунку на 10 тис. населення не тільки не знизилася, а й зросла: з 44 у 1990 р. до 46,9 у 2002 р., хоча кількість лікарських закладів дещо зменшилася – з 3,9 тис. до 3,1 тис. за відповідний період; зросла і кількість станцій (відділень) швидкої допомоги системи Міністерства охорони здоров'я – з 970 тис. до 988 тис. за той же період часу. А от кількість захворювань зросла, особливо з таких їх видів, як туберкульоз – з 16,5 тис. встановлених вперше у 1990 р. до 36,5

тис. у 2002 р., тобто більш як у 2 рази; ВІЛ-інфектованих – з 1,5 тис. у 1995 р. до 7,4 тис. у 2002 р. (66 % з них – чоловіки); найбільш небезпечними регіонами з таким діагнозом виявилися у 2002 р. Дніпропетровська область – 1359 осіб, Донецька – 1277, Одеська – 784 особи [11, с. 520, 526-527, 529]. Зменшилася кількість випадків травматизму на виробництві, що можна пояснити, з одного боку, скороченням у 90-ті роки обсягів виробництва з-за економічної кризи, з іншого боку, зростанням суми коштів на охорону праці: за даними статистики у 2002 р. зокрема на заходи з охорони праці було витрачено 1,3 млрд. грн., або 108 грн. у розрахунку на одного працюючого [11, с. 532].

Проблеми української системи охорони здоров'я населення можна сконцентрувати на таких: а) суперечливість між зростаючими потребами державного захисту найбільш вразливих верств населення щодо медичної допомоги і обмеженістю ймовірних виплат на ці цілі з державного та місцевих бюджетів; б) звуження за даними статистики і на практиці благодійних фондів на медичну допомогу; в) тінізація сфери медичних послуг та відсутність тенденції до її зниження; г) відток кваліфікованих медичних кадрів з державного сектора частково у різні приватні фірми, частково - у тінь та за кордон. Вирішення цих проблем доцільно вести через оптимальне поєднання державної системи медичного обслуговування населення з приватною, але функціонуючою під контролем державних органів влади. Не можу поділити думку Т. Камінської про доцільність формування ринку медичних послуг в Україні та розповсюдження його принципів й на державний сектор [14, с. 55]. Для більшості населення нашої країни це не доцільно. Навіть у Канаді, де середній рівень заробітної плати досить високий, така система себе не виправдовує, оскільки, по-перше, пропагандується державна медична служба, але вона платна (навіть, допомога дитині, яка впала і збила коліна, оплачувана), по-друге, для більшості населення придбання медичної страховки здійснюється за власні кошти сім'ї, отже, суттєво знижує сімейний дохід.

Розгляд інших складових соціальної сфери (турбота суспільства про дітей, інвалідів, людей похилого віку, економічні аспекти культури і мистецтва) залишається поза межами статті, оскільки, по-перше, обсяг статті не дозволяє це зробити, по-друге, такі соціальні потреби за світовою практикою задовольняються по-різному і із різних джерел, що потребує іншого аналізу. Тим більш, що за індексом людського розвитку (ІЛР), який розраховується за методикою ПРООН, передбачається три параметри: рівень доходів, рівень освіти і довголіття, а інтегральний показник визначається як середня арифметична з індивідуальних індексів параметрів. За цими показниками Україна посідає досить не пристижне місце (93 у 2000 р.), що не можна вважати об'єктивним, оскільки ця методика має чимало недоліків, головним з яких слід вважати ігнорування такого показника, як зайнятість працеспроможного населення. Українські вчені зокрема з Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) О. Власюк, С. Пирожков удосконалюють цю методику, включивши до складу інтегрального показника п'ять рівнів, що об'єднують 32 показники. Ця методика дозволяє визначити значення регіональних індексів за групами показників, а інтегральний ІЛР охоплює усю сукупність критеріїв оцінки [15]. Є й інші розробки цієї проблеми [16; 17], які, як здається, наближають показник ІЛР до більш реального стану. С. Лисенко вважає: "Людський розвиток слід розуміти як результат суспільного процесу еволюції. Він визначається ступенем задоволення дійсних та перспективних потреб особистості, а їхня структура має бути покладеною в основу комплексу параметрів індексу людського розвитку відповідно до принципу ієрархічності задоволення потреб" [17, с. 14].

Слід лише додати, що чималу роль у визначенні ІЛР відіграє функціонування тієї чи іншої моделі соціальної сфери в країні. Отже, теоретичне обґрунтування української моделі розвитку соціальної сфери є життєвою потребою сучасності.

Література.

1. Черняк В. Модель економіки: вибор України // Економіка України. - 1995. - № 9. - С. 31-39.

2. Мочерний С. Моделі трансформаційних процесів економіки // Економіка України. - 2000. - № 2. - С. 13-21.
3. Геєць В. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки в Україні // Економіка України. - 2000. - № 1. - С. 4-11; № 2. - С. 4-12.
4. Геєць В. Характер перехідних процесів до економіки знань // Економіка України. - 2004. - № 5. - С. 4-13.
5. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України.- К.: ЛОГОС, 2003. - 631 с. - Розділи 1, 4, 7.
6. Чухно А. Цивілізаційний і формаційний підходи та їх роль в економічній теорії та суспільній практиці // Економіка України. - 2001.- № 6. - С. 39-47.
7. Шаванс Б. Эволюционный путь от социализма // Вопросы экономики. - 1999. - № 6. - С. 4-26.
8. Гош А. Об объективном экономическом строе постсоциалистической Украины // Экономика Украины. - 1998. - № 6. - С. 57-64.
9. Єрохін С.А. Теоретико-методологічні основи дослідження структурних трансформацій економіки // Актуальні проблеми економіки. - 2004. - №3 (33). - С. 3-12.
10. Микульский К. Задачи и возможности социальной политики на современном этапе реформирования постсоциалистического общества // Российский экономический журнал. - 2002. - № 8. - С. 70-83.
11. Статистичний щорічник України 2002 – К: Видавництво “Консультант”. - 2003. - 662 с.
12. Державний комітет статистики України. - Статистичний бюллетень за 2003 рік. - К., 2004. - 15 с.
13. Денисон Э. Исследование различий в темпах экономического роста. - М.: Прогресс, 1971. - 645 с.
14. Камінська Т. Про економічну сутність медичної послуги // Економіка України. - 2003. - № 8. - С. 50-55.
15. Власюк О.С., Пирожков С.І. Индекс людського розвитку: досвід України // Національний інститут стратегічних досліджень. - К., 1995. - 12 с.
16. Тарасенко Г., Лисенко С. До питання вимірювання параметрів індексу людського розвитку // Вісник ХДУ “Проблеми стабілізації і економічного розвитку”. - Харків: ХДУ, 1998.
17. Лисенко С.М. Индекс людського розвитку: політекономічний аспект. - Автореферат канд. дисертації.- Донецьк. - 2001. - 19 с.

Надійшла до редакції 4.06.2003 р.

© Тарасенко Г.Д.